

Sprinters, bokkers en acrobaten

Een schets van de Laat-Minoïsche lichaamscultuur

Gijs Jochems

S4233069

Bachelor Geschiedenis, Radboud Universiteit Nijmegen

Docent: Lien Foubert

15-8-2016

Inhoudsopgave

Inleiding	p. 4
Hoofdstuk 1: Terminologie, Chronologie en Geografie	p. 8
Hoofdstuk 2: Theorie en Methodologie	p. 13
Hoofdstuk 3: Sport in de Laat-Minoïsche beschaving?	p. 17
Conclusie	p. 26
Bibliografie	p. 28
Bronnenlijst	p. 31
Appendix	p. 32

Inleiding

Helemaal in het zuiden van de Egeïsche Zee ligt het eiland Kreta. Dit eiland met zijn rijke geschiedenis staat onder de Griekse vlag, maar dit is niet altijd zo geweest. In 1878 werd het Halepact gesloten tussen het Osmaanse Rijk en de representanten van het revolutionaire comité van Kreta, wat de autonomie van Kreta waarborgde onder het Osmaanse rijk. Echter trok het Osmaanse Rijk in 1889 dit pact weer in wat leidde tot meerdere opstanden. Met behulp van de grote mogendheden Groot-Brittannië, Frankrijk, Italië en Rusland, verklaarde Kreta zich op 9 december 1898 zichzelf onafhankelijk.

In deze context leefde de bekende Britse archeoloog Sir Arthur Evans. Wanneer Kreta in 1899 onder koning George I van Griekenland uitgeroepen werd tot een republiek, verzamelden archeologen van over de hele wereld zich rond Knossos bij Heraklion. In maart 1900 was het Evans die het monopolie had op de opgravingen in Knossos. Vijf jaar lang vonden de opgravingen in Knossos plaats, waardoor vele ontdekkingen aan het oppervlak geraakten. Over de vondsten, variërend van religieuze bassins tot rhytons, ofwel drinkhoorns, zijn vele werken geschreven. Dit geldt ook voor vondsten op het gebied van lichaamscultuur en sport, met in het bijzonder de kunst van het stierspringen. Hier volgt een klein overzicht van de historiografie omtrent sport in de Laat-Minoïsche beschaving.

In 2012 verscheen een handboek over het Egeïsch bronzen tijdperk, geredigeerd door Eric Cline. Cline, professor Antieke Geschiedenis en Archeologie aan the George Washington University, beschrijft in *The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean* de bloei van de Minoïsche en Myceense beschavingen tussen 3000 en 1000 voor Christus. Dit werk omvat vele aspecten van de Minoïsche beschaving zoals religie, handel, kunst en hoe met de dood werd omgegaan. Daarnaast zijn meerdere hoofdstukken van het boek gewijd aan specifieke opgravingplaatsen en regio's. Dit werk vormt in zowel dit onderzoek als in vele andere eerder verschenen onderzoeken een basis.

Wanneer een academicus schrijft over sport in de Oudheid, zij het in de vroege dan wel late Oudheid, dan komt diegene in aanraking met het tijdschrift Nikephoros. Dit interdisciplinair tijdschrift voor sport en cultuur in de Oudheid is bij uitstek het academisch platform waar onderzoekers nieuwe ontwikkelingen in het onderzoek naar sport in de oudheid met elkaar delen. Het tijdschrift valt onder redactie waar Wolfgang Decker, een Duitse sporthistoricus en egyptoloog, deel van uit maakt. Decker is verbonden aan *Das Institut für Sportgeschichte aan de Deutsche Sporthochschule Köln* en met werken zoals *Sport in Minoan Crete and in the Mycenaean World* en *Vorformen griechischer Agone in der Alten Welt* zijn

diens werken cruciaal voor de aard van dit onderzoek.

Donald Kyle, professor Antieke Geschiedenis aan de universiteit van Arlington in Texas, reageert in zijn boek *Sport and Spectacle in the Ancient World* op de toenmalige (2007) wetenschappelijke tendens om het begin van sport te situeren op het vasteland van Griekenland; traditionalisten ontkennen pre-Griekse origines van atletiek. In dit boek betoogt Kyle dat sport en vooral Griekse sport niet zomaar geboren werd, maar dat de wortels van deze vorm van sport hun bron vonden uit het Egeïsch bronzen tijdperk.¹ De Minoïsche en Myceense beschavingen kenden volgens Kyle een rijke sporttraditie en kenden soms dezelfde onderdelen als die van Griekse atletische activiteiten.

De lichaams- en sportcultuur van de Laat-Minoïsche beschaving behelsde onder andere uit meerdere activiteiten. Eén van deze activiteiten was de voorloper van de sport die we nu boksen noemen. In 1981 verscheen in het tijdschrift *Bulletin de Correspondance Hellénique* een artikel van Jean Coulomb getiteld “Les boxeurs minoëns”, waarin hij betoogt dat boksen een vooraanstaand atletisch spel was in de Laat-Minoïsche beschaving.² Hij categoriseerde alle tot nu toe bekende afbeeldingen van bokkers. Aan de hand van deze categorisatie beschrijft Coulomb in dit boek hoe kunstenaars, zoals de vervaardiger van objecten als de Bokser rhyton, zichzelf destijds hebben afgezet tegen contemporaine collega’s.³ Door zijn kennis als fysicus is Coulomb in staat nauwkeurige dateringen te maken van de gevonden afbeeldingen. Vooral op het gebied van datering van afbeeldingen van bokkers is Coulomb een gewichtig persoon voor dit onderzoek.

Boksen is echter niet de enige vorm van atletisch spel in het Bronzen Egeïsch tijdperk. Ontzettend veel werken van sporthistorici zijn gewijd aan stierspelen.⁴ Eleanor Loughlin, verbonden aan de universiteit van Edinburgh schreef in 2004 een artikel getiteld “Grasping the Bull by the Horns: Minoan Bull Sports” waarin zij de functie van de stier verklaart. In dit werk poogt Loughlin het belang van stierspelen in de Minoïsche beschaving aan te tonen. Zij is echter niet de enige wetenschapper die dit heeft geprobeerd te bewerkstelligen. Zowel Anne Ward, archeoloog en lid aan de redactie van *Thames and Hudson*, als Thomas Scanlon, professor Comparative Ancient Civilizations aan de universiteit van Californië in Riverside, schrijven over het beoefenen van stierspelen. In *The Cretan Bull Sports* schrijft Ward over de

¹ Donald Kyle, *Sport and Spectacle in the Ancient World* (Malden, 2007), 39.

² Jean Coulomb, “Les boxeurs minoëns”, *Bulletin de Correspondance Hellénique* 105 (1981), 27. Hier is *les jeux athlétiques* door mijzelf vrij vertaald als atletisch spel.

³ Coulomb, “Les boxeurs minoëns”, 31.

⁴ De term ‘stierspelen’ gebruik ik hier als een verzamelnaam voor stieracrobatiek, stierspringen en stierworstelen. Om enige confusie te vermijden zal ik deze term blijven gebruiken als overkoepelende term voor deze drie vormen van lichaamsbeoefening.

locaties waar stierspelen gehouden en beoefend werden. Daarop aanvullend schrijft Scanlon ruim dertig jaar later het artikel “Women, Bull Sports, Cults and Initiation in Minoan Crete”, waarin hij meer ingaat op de cultuur rondom stierspelen dan op de locaties van stierspelen zelf.

Wat zojuist is getoond is slechts een kleine greep uit de gehele historiografie omtrent sport in de Laat-Minoïsche beschaving. Sport in de Laat-Minoïsche beschaving is dan ook het onderwerp van dit onderzoek. Vele auteurs hebben geschreven over sport in en rondom de Egeïsche Zee in het Bronzen tijdperk. Enig literatuuronderzoek wijst uit dat er enkele discrepanties bestaan op het gebied van de term ‘sport’. In het debat waar de ene kant stelt dat sport vóór de periode van Archaïsch Griekenland helemaal nog niet bestond en waar de andere kant stelt dat dit juist al lang bestond voor het begin van de Olympische Spelen in 776 voor Christus bestaan nog vele onduidelijkheden.⁵ In dit onderzoek zal er gekeken worden naar hoeverre ‘sport’ al aanwezig was in de Laat-Minoïsche beschaving; bestond zij wel of niet? Als zij dan niet bestond, wat bestond er dan wel in deze periode? Deze vragen zullen middels de volgende hoofdvraag van dit onderzoek beantwoord worden: In hoeverre was er sprake van geïnstitutionaliseerde sport rond de Egeïsche Zee ten tijde van de Laat-Minoïsche beschaving? In de reeds genoemde auteurs en hun daaraan verbonden wetenschappelijke werken en tijdschriften zullen worden gebruikt om deze hoofdvraag te kunnen beantwoorden.

Voor dit onderzoek is het van uiterst belang de invullingen van de verschillende termen duidelijk te hebben, dewijl dit het hoofdonderwerp is. Daarom zal het onderwerp van het eerste hoofdstuk de terminologie behelzen waarmee in dit onderzoek wordt gewerkt. Ook zal de keuze van de tijdsafbakening, namelijk de Laat-Minoïsche periode, worden beargumenteerd. In het tweede hoofdstuk zal dieper ingegaan worden op de scheiding tussen de termen ‘spel’ en ‘sport’. Wat is precies het verschil tussen deze twee begrippen, hoe staan zij tegenover elkaar en bestaat er enige overlap? In het derde en laatste hoofdstuk van dit onderzoek zal ik de verschillende vormen van de lichaamscultuur van de Laat-Minoïsche beschaving omschrijven. Aan de hand van archeologisch bronmateriaal uit het gebied van de Egeïsche Zee zullen de verschillende vormen van de lichaamscultuur gecategoriseerd worden. Dit onderzoek berust op gevonden bronnen uit het Laat-Minoïsch tijdperk. Deze bronnen komen uit een prehistorisch tijdperk, een tijdperk vóór het schrift. De bronnen bestaan vooral uit muurschilderingen, drinkbekers, larnakes, zegels, sieraden, wapens en ander aardewerk. Dit betekent dat dit onderzoek hevig gebonden is aan interpretaties van de afbeeldingen op

⁵ Doris Vanhove, *Sport in Hellas: Van Spel tot Competitie* (Gent, 1992), 11.

deze bronnen. De historicus kan nooit met zekerheid zeggen wat plaatsvond in een periode waar we zo weinig bronnen van hebben. Dit heeft ook te maken met het ontbreken van het schrift. Omdat er nog geen schrift bestond is dit onderzoek dus hevig gebonden aan interpretaties.

Er zijn echter ook meerdere voordelen aan het gebruik van aan interpretatie gebonden bronnen. Allereerst zijn de bronnen vervaardigd, omdat er een vraag naar was. Dit impliceert dat het afgebeelde van enig waarde was en dus ook onze aandacht verdient. Daarnaast kunnen interpretaties op deze bronnen zorgen voor debat wat weer kan leiden tot het rijzen van nieuwe vragen. Nieuwe vragen leiden dan opnieuw tot het ontstaan van nieuwe onderzoeken.

In dit onderzoek worden voorstellen gegeven voor mogelijke interpretaties van de te bespreken bronnen. Daarnaast bestrijkt de periode van het onderzochte ongeveer zo'n 600 jaar. Wanneer onderzoek gedaan wordt naar zo een lange periode is het belangrijk te beseffen dat binnen deze periode er ook verschillen bestaan in zowel het afgebeelde als de manier van afbeelden.

De gezamenlijke informatie uit deze drie hoofdstukken zal gebruikt worden voor de eindconclusie, ergo voor het beantwoorden van de hoofdvraag.

Hoofdstuk 1 – Terminologie, Chronologie en Geografie

Terminologie

Een groot deel van de wereldbevolking beoefent het, groeit er mee op of komt er later op een of andere manier mee in aanraking. Kinderen leren er nieuwe vriendjes door kennen, velen vinden hun ontspanning hierin en ook de beeldbuis is er vol van. Sport speelt heden ten dage een grote rol in onze samenleving en fungeert zoal voor ontspanning en voor amusement. Het concept sport bestaat al eeuwenlang. Zo waren de antieke Grieken wellicht de meest actieve en fervente sportbeoefenaars uit de wereldgeschiedenis.⁶ Toch hadden zij geen woord voor het begrip ‘sport’. Dit is opmerkelijk wanneer we kijken naar het moderne sportvocabularium, dat vol staat met Griekse termen: atleet (van *ἄθλος*), gymnastiek (van *γυμνός*), stadion (van *στάδιον*), zijn hier enkele voorbeelden van. Iedereen weet wat sport is: het is onderdeel van het dagelijks leven en men beschouwt het begrip sport dan ook als iets vanzelfsprekend zonder er verder over na te denken. De etymologie van het woord staat vast: het woord sport is een Engels woord afgeleid van het Oudfranse *desport*, hetgeen vermaak of recreatie betekent en een afleiding is van het werkwoord *se desporter*, dat zelf weer is afgeleid van het Latijnse *se deportare*, jezelf vermaken.⁷

Het begrip definiëren is echter veel lastiger. Dit geldt niet alleen voor het begrip sport, maar ook voor termen zoals lichaamsoefeningen, lichaamscultuur, lichamelijke opvoeding, spel en wedstrijdsporten. Al deze begrippen hebben een eigen inhoud en kunnen niet zomaar als synoniemen in het veld gebracht worden. Omdat deze termen meerdere malen zullen wederkeren in dit onderzoek zal ik in dit eerste hoofdstuk de verschillende zojuist genoemde termen uiteenzetten, waarna de gekozen tijdsafbakening voor dit onderzoek uitgelegd zal worden. Wanneer de onderzoeksvraag, gegeven in de inleiding van dit onderzoek, beantwoord kan worden, is het nodig aan de verschillende termen een duidelijke invulling toe te kennen. Er dient rekening gehouden te worden met het volgende: de termen die in dit onderzoek aangehouden worden hebben een moderne invulling. De termen waar ik in dit onderzoek over spreek bestonden nog niet of hadden een andere invulling in de Laat-Minoïsche beschaving. Het is dus belangrijk te beseffen dat de aangehouden terminologie een moderne visie behelst en het onmogelijk is deze daarvan te scheiden. Daartoe zullen enkele theorieën over de oorsprong van de sport benoemd worden. Voor de uiteenzetting van de termen, het benoemen van oorsprongstheorieën en de uitleg omtrent de chronologie zal er

⁶ Vanhove, *Sport in Hellas*, 11.

⁷ Věra Olivová, *Sports and Games in the Ancient World* (Londen, 1984), 8.

voornamelijk gebruik gemaakt worden van het onderzoek van Doris Vanhove, Vera Olivová, Roland Renson en Eric Cline.

Specifieke vormen van menselijke activiteit zijn altijd al verbonden geweest met de directe omgeving van de mens.⁸ In de vroegste delen van de prehistorie, ofwel in de steentijd, was de mens een integraal onderdeel van de natuur, in de tijd wanneer instinct nog gelijk stond aan overleving. De menselijke ethologie neemt tot voorwerp van haar interesse hoe het menselijk gedrag zich door de tijden heen aanpaste aan bepaalde overlevings- en ontwikkelingssituaties. Een ethologische benadering op de oorsprong van spel legt de nadruk op instinct. Ethologen stellen dat spel een biologische noodzaak is, een ingeboren drang naar bewegen.⁹

Nauw naast een ethologische benadering staat een marxistische benadering. Waar ethologen de nadruk leggen op instinct, stellen marxisten dat doordat men in de prehistorie vooral voedsel vond door te jagen, men daardoor lichtvoetig ofwel fit moest zijn. Bij marxisten ligt dus de nadruk op de voorbereiding van het arbeidsproces. Men bleef fit door *lichaamsbeoefening* of *lichaamsoefeningen*. Hiermee worden systematisch aangewende oefenvormen om fysieke eigenschappen en motoriek te verbeteren, te onderhouden of te herstellen bedoeld. De ethologische theorie stelt bijvoorbeeld dat het moderne speerwerpen en discuswerpen moderne geëvolueerde vormen zijn van jaagtechnieken uit de prehistorie.¹⁰ Lichaamsbeoefening is nooit hetzelfde; de omgeving van het individu vereist een bepaalde manier van lichaamsbeoefening. De synergie van lichaamsbeoefening en de context van het individu noemen we *lichaamscultuur*¹¹.

Dicht bij lichaamscultuur staat *lichaamsopvoeding*: het doelbewust, georganiseerd en methodisch aanwenden van allerlei fysieke activiteiten zoals lichaamsoefeningen, sport en spel, om zo een complete persoonlijkheid te ontwikkelen.¹² Wanneer het cognitieve vermogen van de mens toeneemt en men steeds meer gewend raakt aan het gebruik van instrumenten wordt er meer nadruk gelegd op fysieke paraatheid, die bewerkstelligd wordt door training.¹³ De manieren van training nemen door de geschiedenis heen nieuwe vormen aan. Zo worden

⁸ Olivová, *Sports and Games*, 10-11.

⁹ Onder de ethologen worden vaak Plato, Johan Huizinga en Philostratos, van wie we het traktaat *peri gymnastikes* hebben, gerekend.

¹⁰ Roland Renson, *Geschiedenis van de sport in de oudheid* (Leuven, 1983), 25-27. Wanneer ik spreek over jaagtechnieken bedoel ik uiteraard technieken zoals het daadwerkelijke speerwerpen en stenen slingeren.

¹¹ Lichaamscultuur is de specifieke vormgeving van de diverse fysieke uitingen van een bepaalde samenleving. Dit houdt onder andere lichaamshouding, lichaamstaal, lichaamsverzorging, lichaamsoefeningen en sport- en spelvormen in. De term is te omvattend voor dit onderzoek en zal dan verder ook niet gebruikt worden.

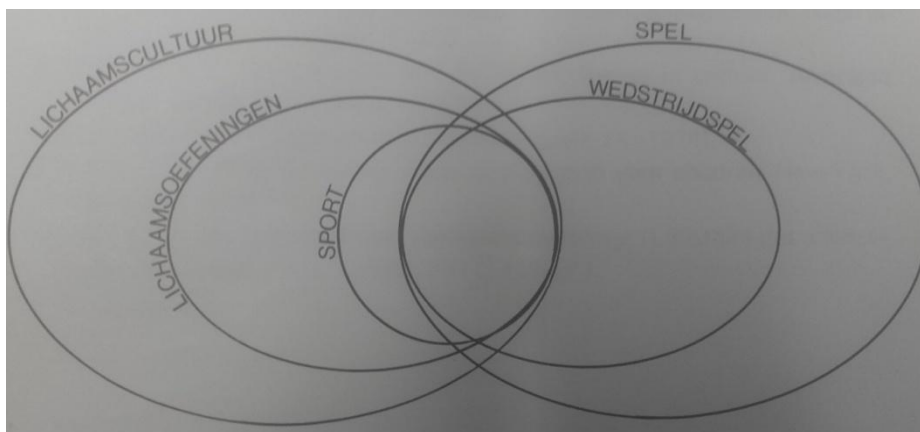
¹² Lichamelijke opvoeding houdt dus een geïnstitutionaliseerde opvoedingsvorm van de mens in, maar met het motorische aspect als aangrijpingspunt.

¹³ Olivová, *Sports and Games*, 12.

zij aangepast voor kinderen en zo ontwikkeld dat zij gaan lijken op vormen van wat wij vandaag de dag *spel* noemen. Spel is de vrije behandeling die los en buiten het gewone leven staat. Spel diende niet alleen voor genot en voor fysieke paraatheid, maar ook als middel om gemeenschapsverbanden in het leven te roepen. Zo stelt Renson dat het fysiek fit zijn, mede door spel, in een milieu waar de ‘survival of the fittest’ wet was, een noodzakelijke ontwikkeling was van een groepsbewustzijn.¹⁴ Een onderdeel van spel is *wedstrijdspelen*, recreatieve activiteiten die worden gekarakteriseerd door georganiseerd spel en competitie.

Maar wanneer is iets dan wel sport? In het tweede hoofdstuk van deze scriptie zal het onderscheid tussen spel en sport worden besproken. Voor nu zal ik de invulling van de term *sport* hanteren zoals Doris Vanhove, archeologe verbonden aan het Seminarie voor Griekse Archeologie van de Universiteit Gent, deze invulde: “Sport is bewust gewilde lichaamsoefening, alleen of in teamverband uitgevoerd, vaak in een competitieve sfeer, waarbij de beoefenaar zich onderwerpt aan een vastgelegd stel van regels.”¹⁵

Wanneer de voorgenoemde termen naast elkaar gelegd worden, kan er worden gezegd dat de grenzen tussen de begrippen ambigu zijn of dat de begrippen elkaar overlappen. Voor een visuele voorstelling van de eerdergenoemde begrippen, hun grenzen en hun overlap verwijs ik graag naar een schematisch model uit *Geschiedenis van de sport in de oudheid* van Roland Renson (zie figuur 1, ook inbegrepen in de figurenlijst).¹⁶

Figuur 1. Schematisch model van sportterminologie

¹⁴ Renson, *Geschiedenis van de sport*, 29. Hiermee verwijst Roland Renson naar de Amerikaanse historici Deobold van Dalen en Bruce Bennett, *A World History of Physical Education: Cultural, Philosophical, Comparative* (New Jersey, 1971), 3.

¹⁵ Vanhove, *Sport in Hellas*, 15.

¹⁶ Renson, *Geschiedenis van de sport*, 17.

Chronologie

Zoals eerder uitgelegd is het uiteenzetten van de termen omtrent sport en de geografische ruimte zeer belangrijk voor dit onderzoek. Ook erg belangrijk in dit onderzoek is de afbakening van tijd en de geografische ruimte. Zoals uitgelegd in de inleiding van dit onderzoek zal het onderwerp van deze scriptie sport in het Egeïsch Bronzen Tijdperk zijn. Dit ‘tijdperk’ is alleen in naam een tijdperk. Het is een verzameling van allerlei factoren waar wetenschappers een term aan hebben gehangen. Dit kader, of raamwerk, is gemaakt om het mogelijk te maken bepaalde zaken op volgorde te zetten. Het onderzoek naar alles binnen dit tijdperk is dan ook gevormd door kaderdenken.

Het bronzen tijdperk is een term gemunt door Thomsen, de bedenker van het tripartiete systeem. De divisie van periodes of tijdperken noemen we relatieve chronologie, een chronologie waar objecten en gebeurtenissen elkaar zo opvolgen dat object of gebeurtenis A jonger of ouder is dan object of gebeurtenis B.¹⁷ Door te kiezen voor een relatieve in plaats van een absolute chronologie aan te houden kunnen er classificaties en vergelijkingen gemaakt worden voor verschillende typen gevonden artefacten. Doorgaande op relatieve chronologie onderscheiden geleerden binnen het Egeïsch Bronzen Tijdperk drie kleinere tijdperken: het vroeg, het midden en het laat Egeïsch Bronzen Tijdperk.¹⁸ Binnen deze drie kleinere tijdperken bestaan ook weer verdere subdivisies. Elke regio heeft echter zijn eigen systeem. Zo heb je binnen het Egeïsch Bronzen Tijdperk zowel Cycladische, Helladische als Minoïsche systemen die naast elkaar bestaan.

Niet al het gevonden materiaal is altijd even makkelijk te plaatsen in één van de periodes. Zo neigen sommige typen materiaal ernaar voor lange tijd niet te veranderen en anderen veranderen juist erg snel. Soms bevinden gevonden artefacten zich ook in een verkeerd begrepen middenstuk.¹⁹ Relatieve chronologie kan daarom erg misleidend zijn. Daarom wordt er soms voor gekozen om een andere manier van chronologie te hanteren: absolute chronologie. In plaats van het gebruiken van tijdperken en periodes, wordt het bij absolute chronologie mogelijk gemaakt om een bepaalde site of een artefact te kunnen specificeren volgens de westerse kalender, ofwel te dateren met de noemers ‘voor Christus’ en ‘na Christus’. Artefacten worden dan gedateerd in een bepaalde eeuw, in een periode van een aantal jaren of idealiter in een specifiek jaar. Vaak wordt dan verwezen naar het jaar van het begraven van het artefact. In dit onderzoek zal ik meerdere malen verwijzen naar een

¹⁷ Sturt Manning, “Chapter 2. Chronology and Terminology”, in E. Cline, *The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean* (Oxford, 2010), 11-12.

¹⁸ Manning, “Chronology and Terminology”, 11-12.

¹⁹ Idem, 15-16.

relatieve chronologische periode of een absolute chronologische jaargroep.

Dit is een onderzoek naar de wortels van geïnstitutionaliseerde sport. In het hedendaagse debat over de oorsprong van sport bestaat zoals eerder vermeld nog veel onduidelijk- en onenigheid. De focus van dit onderzoek ligt dus op deze wortels, waarvan ik denk dat deze terug te vinden zijn in het derde en dus laatste tripartiete deel van het bronzen tijdperk in het Egeïsch zeegebied. Dit tijdperk, het Laat-Minoïsch tijdperk, omvat een absolute chronologie van 1700 voor Christus tot ongeveer 1000 voor Christus, wanneer de Donkere Eeuwen aanvangen.²⁰ Deze periode is niet zomaar gekozen. Bijna alle bronnen die in dit onderzoek vermeld staan, zijn afkomstig uit dit tijdperk en er zal dan ook meerdere keren verwezen worden naar de datering van deze bronnen. Om verwarring te vermijden is in de figurenlijst een schema (figuur 2) toegevoegd waar de absolute chronologie tegenover de relatieve chronologie wordt gezet. Nu de gekozen tijdsafbakening is beargumenteerd zal er verder uitgeweid worden of de geografische afbakening: het Egeïsch zeegebied.

Geografie

Dit onderzoek kent ook een geografische afbakening van ruimte. Meerdere keren is de term Laat-Minoïsch genoemd. Dit geeft naast een bepaalde tijd ook een bepaalde ruimte aan. De Minoïsche beschaving kende diens centrum op het eiland Kreta, maar daar hield deze niet op. Invloeden van de Minoïsche beschaving zijn ook terug te vinden in andere delen van het Egeïsch zeegebied. Met name op eilanden zoals Santorini, de overige Cycladen en in steden zoals Mycene zijn deze invloeden terug te vinden in zowel overgeleverde artefacten als in de architectuur.²¹ Voor dit onderzoek zullen ook overgeleverde bronnen behandeld worden die gevonden zijn buiten Kreta. De besproken bronnen zijn dan gevonden in het Egeïsch zeegebied binnen de invloedssfeer van de Minoïsche beschaving. Het meest zuidelijke puntje van dit gebied voor dit onderzoek ligt bij het zuidelijke eiland Kreta en het meest noordelijke voor dit onderzoek zal niet verder schrijden dan het noordelijkste eiland Andros.

Zowel de terminologische, als de chronologische, als de geografische informatie gegeven in dit hoofdstuk zal gebruikt worden in de volgende hoofdstukken. In het volgende hoofdstuk zal er meer aandacht worden gewijd aan het theoretisch en methodologisch debat omtrent sport en spel.

²⁰ Robert Drews, *The End of the Bronze Age: changes in warfare and the catastrophe ca. 1200 B.C.* (Princeton, 1993), 3.

²¹ Cline, *The Oxford Handbook*, 161-162.

Hoofdstuk 2 - Theorie en Methodologie

In het vorige hoofdstuk is betoogd dat de oorsprong van sport is voortgevloeid uit de dynamiek tussen de mens en zijn omgeving. De interactie van mens met omgeving ontwikkelt en wordt daardoor na verloop van tijd steeds complexer. Deze ontwikkeling richting een steeds complexere en geavanceerdere samenleving wordt ook wel unilineair evolutionisme genoemd.²² Aan de basis van de evolutie van samenlevingen liggen basisbehoeftes waar sport, spel en lichaamsoefeningen deel van uitmaken, de beweging- en speldrang.

In 1943 verscheen een artikel van Abraham Maslow in de *Psychological Review* getiteld “A Theory of Human Motivation”. Hierin publiceerde hij een hiërarchische ordening van behoeften. Deze universele behoeften van de mens (zie figuur 3) kennen lichamelijke behoeften aan de basis van de hiërarchie. Zonder deze basisbehoeften kan men niet verder omhoog. Lichamelijke behoeften behelzen zaken zoals honger en seksualiteit, maar ook de elementaire biologische behoefte van het spelinstinct. Dit spelinstinct ligt aan de oorsprong van lichaamsoefeningen en sportspelen.²³ Dit spelinstinct zet ook het jonge dier aan tot exploratie en vormt op die manier de basis voor zijn verdere ervaringskennis: “In derjenige Epoche, in der Kinder- und Jugendspiele bis ins Erwachsenenalter beibehalten und weiter gepflegt wurden, muss die Geburt der Sportspiele in ihrer Urform zu suchen sein.”²⁴

Figuur 3, de behoeftepiramide van Maslow

Wat is dan precies het verschil tussen spel en sport? Het verschil en de grens tussen deze twee termen is lastig uit te leggen. In dit hoofdstuk zal gepoogd worden de termen verder

²² Renson, *Geschiedenis van de sport*, 39.

²³ Renson, *Geschiedenis van de sport*, 26.

²⁴ Wiemann, K., “Die Phylogenese des menschlichen Verhaltens im Hinblick auf die Entwicklung sportlicher Betätigung”, in: Ueberhorst, H., *Geschichte der Leibesübungen* (Berlin, 1972), 52; Voor andere relevante informatie over het aanhouden van spelinstinct, zie: D. Morris, *Naked Ape: A Zoologist's Study of the Human Animal* (Londen, 1967).

uiteen te zetten om zo de hoofdvraag van deze bachelorscriptie te kunnen beantwoorden: “In hoeverre was er sprake van sport rond de Egeïsche Zee in het Laat-Minoïsche tijdperk?” Zoals ik in hoofdstuk 1 heb aangestipt neemt het woord sport een sleutelpositie in tussen lichaamscultuur en spel. Om het onderscheid tussen de twee termen duidelijk te verklaren zal ik allereerst in gaan op spel.

Spel is, net als sport, wellicht een van de moeilijkst te omvatten begrippen. Spel slaat namelijk niet alleen maar op de vorm of inhoud van een bepaalde activiteit maar ook op een houding.²⁵ In 1914 schreef de Duitse cultuurfilosoof Von Kralik een paper over spel wat verscheen in het Duitse blad *Die Kultur*. In dit paper stelde hij dat het woord spelen in zowel de Duitse als Latijnse taal oorspronkelijk de betekenis had van vrolijk zijn, van zich vermaken.²⁶ Spel is namelijk “een werkzaamheid niet verricht ter wille van het resultaat of met een praktisch doel dan wel tot bevrediging van een behoefte, maar enkel en alleen tot zijn genoegen.”²⁷ Een andere definitie, gegeven door eveneens een Duitser, genaamd Karl Groos, is: “Spel is een handeling, die alleen ter wille van haar zelf, dus zonder bijbedoelingen, verricht wordt.”²⁸ Er zijn nog vele andere wetenschappers die definities hebben gegeven, maar bewust deze definities zijn getoond omdat zij allen één zaak in gemeen hebben: zij stellen allen dat spel vrij is. Wanneer men speelt is er geen doel, zijn geen bijbedoelingen; men speelt voor zichzelf, voor verschaffing van genot in plaats van voor een bepaald doel. Spel staat dus tegenover lichaamsoefeningen, waar het lichaam juist op een bepaalde manier getraind wordt, met een doel in zicht.

Sport staat sterk in contrast met spel op dit gebied. De moderne notie van sport kent namelijk altijd een einddoel. Vele moderne sportdisciplines ontwikkelden zich uit antieke atletische competities, zijn kunstmatig gecreëerd of zijn het resultaat van een lange aanpassing aan moderne sportbehoeften.²⁹ Dit betekent dat sport, zoals wij sport heden ten dage kennen, gezien kan worden als een ‘erfenis’ van verschillende volkeren en culturen. Moderne sporten zijn ontwikkeld als onderdeel van de Europese cultuur, maar de grondslag van deze Europese cultuur komt weer voort uit de culturen van andere antieke beschavingen. Deze ‘voorlopers’ van de Europese cultuur ontwikkelden zich in het Midden-Oosten in Mesopotamische Rijk en in Egypte in Noord-Afrika en zo brachten zij uiteindelijk delen van hun cultuur naar de

²⁵ Renson, *Geschiedenis van de sport*, 16.

²⁶ Richard von Kralik, “Zur Philosophie des Spiels”, *Die Kultur* 15 (Wenen, 1914), 146.

²⁷ H. Zondervan, *Het spel bij dieren, kinderen en volwassen mensen* (Amsterdam, 1928), 10.

²⁸ Zondervan, *Het spel bij dieren*, 12. Hij verwijst hier naar Karl Groos, *Die Spiele der Menschen* (Jena, 1899), inzienbaar op <<https://archive.org/details/diespieledermens00groouoft>> [geraadpleegd op 6-6-2016]. Echter door de oude manier van annoteren door Zondervan heb ik de specifieke passage van Groos tot mijn spijt niet kunnen vinden.

²⁹ Olivová, *Sports and Games*, 9.

Middellandse Zee met in het bijzonder Kreta. Wil men dus weten hoe sport zich heeft ontwikkeld, dan moet gekeken worden naar de beginselen, naar hoe volkeren vroeger hun vrije tijd besteedden en waarom en hoe verschillende fysieke activiteiten evolueerden. Wanneer hiernaar gekeken wordt is er de mogelijkheid sport te vinden in zijn puurste vorm, voordat er allerlei aanpassingen getroffen zijn en wanneer sport nog geen verfijning kende. Deze puurste vormen duidt men in de moderne tong vaak als ‘spel’, maar wanneer één bepaald onderdeel van dit spel aangepast wordt, duidt men het als sport. Het onderdeel waar ik over spreek is competitie, ofwel de competitieve sfeer, wat vaak gelijk wordt gesteld aan de *agon*-gedachte.

Het Griekse woord *agon* kan vertaald worden met strijd, wedstrijd of zelfs met rivaliteit. De Griekse wereld was doordrongen van *agones*, wedstrijden, met de de Olympische, Pythische, Isthmische en Nemeïsche spelen als bekendste voorbeelden. Wetenschappers, waaronder Friedrich Nietzsche en Jacob Burckhardt, zien de rol van de *agones* zo groot dat zij deze als het grondprincipe voor de Griekse cultuur duiden. Men kan echter ook spreken over de *agon*-gedachte of over de agonale geest. Hiermee wordt een manier van denken bedoeld waarin competitie vooraan staat. Voor de Griek was onsterfelijke roem te vergaren het hoogste doel. Bij de Grieken werkte de *agon* als een drijvende kracht, als een “gistingselement”, die geen ander volk kende.³⁰ Het was van belang “altijd en overal de beste zijn en de anderen te overtreffen”³¹. Dit gold niet alleen in de sport: ook buiten sport, vooral in de kunst, was de wedijver een belangrijk element in het gedachtegoed. Het met elkaar strijden om de beste te zijn en zo roem en faam te verkrijgen komt overal terug in de Griekse maatschappij, van beeldhouwers tot schrijvers tot atleten.³²

Het strijden met elkaar voor winst, eer, roem en faam zijn dus begrippen die vaak verbonden worden met de Griekse agonale maatschappij. De Archaïsch-Griekse samenleving is echter zeer contrasterend wanneer men deze vergelijkt met de Laat-Minoïsche beschaving. Dit geldt ook voor de algehele lichaamscultuur van beiden beschavingen. Het grootste en belangrijke verschil is zojuist benoemd: de Griekse beschaving was uniek door de agonale geest. Nergens anders was een samenleving zo competitief als in Archaïsch Griekenland. Vooral op het gebied van oorlog, waar de grootse roem te behalen was, was de agonale geest

³⁰ Jacob Burckhardt, *Griechische Kulturgeschichte: Gesamtausgabe* (Basel, 1931), 161-163. Voor vergelijkbare informatie zie Herman Funke, “De agonale maatschappij”, in: Doris Vanhove, *Sport in Hellas: Van Spel tot Competitie* (Brussel, 1992), 37.

³¹ Homeros, *Ilias*, 11.783-784.

³² Herman Funke, “De agonale maatschappij”, in: Doris Vanhove, *Sport in Hellas: Van Spel tot Competitie* (Brussel, 1992), 38.

sterk aanwezig. Dit is ook het hoofdzakelijke verschil tussen de Minoïsche en de Griekse beschavingen: de Minoïsche beschaving was opmerkelijk onvijandig.³³ Waar oorlog, roem en de competitieve sfeer vaak in de Griekse kunst zijn afgebeeld zijn het festiviteiten die de Laat-Minoïsche fresco's en andere kunstvormen domineren.³⁴ De frequentie van afgebeelde festiviteiten vertelt ons het volgende: de festiviteiten speelden een belangrijke rol in de Minoïsche beschaving en waren vaak gewijd aan de Minoïsche godin, de "Mother Goddess", wie verdere aandacht geniet in het derde hoofdstuk. Deze festiviteiten en ook de verschillende spelen en sporten die daarbij hoorden waren dan ook vaak van religieuze aard.

Het is belangrijk om te kijken naar de verschillen tussen de Laat-Minoïsche en Archaïsch-Griekse culturen om zo de wortels van geïnstitutionaliseerde sport te kunnen vinden. De achtergrond van deze twee verschillende culturen zal meegenomen worden naar het volgende hoofdstuk waarin de verschillende vormen van lichaamsoefeningen van de Laat-Minoïsche beschaving zullen worden beschreven. Om verdere verwarring te voorkomen door het lastige theoretisch debat dat er bestaat over spel en sport zal nu een duidelijke scheidslijn tussen de termen spel en sport getrokken worden. Deze scheidslijn is competitie, de agonale geest. In het volgende hoofdstuk zal er gekeken worden naar de verschillende lichaamsvormen van de Laat-Minoïsche beschaving om zo te kijken of de beginselen van sport aanwezig waren in het Egeïsch bronzen tijdperk.

³³ Olivová, *Sports and Games*, 65. Olivová gebruikt in haar boek het woord "unwarlike". Ik heb dit woord vrij vertaald naar onvijandig, omdat het woord onoorlogachtig mij niet goed in de oren klinkt.

³⁴ Olivová, *Sports and Games*, 66.

Hoofdstuk 3 - Sport in de Laat-Minoïsche beschaving?

1700 voor Christus kenmerkt het einde van de Midden-Minoïsche beschaving. Tot 1700 v.Chr. kende deze Minoïsche beschaving een periode van bloei, maar dit veranderde toen alle Kretenzische paleizen door hevige aardbevingen werden verwoest.³⁵ De paleizen werden snel opnieuw opgebouwd, ditmaal groter, en dit luidde het Laat-Minoïsch tijdperk in. Dit is de periode waarvan de meeste bronnen die lichaamsoefeningen afbeelden zijn overgeleverd, omdat Minoïsche invloeden vanaf 1700 ook uitspreidden naar de Cycladische eilanden, waaronder Thera. De bronnen zijn te plaatsen in een breed scala van categorieën. Zo zijn lichaamsoefeningen afgebeeld op drinkbekers, fresco's, zegels, munten en beeldjes. Deze afbeeldingen tonen ons vele verschillende vormen van de Laat-Minoïsche lichaamscultuur. In dit hoofdstuk zullen deze vormen besproken worden: hoe deze vormen eruit zagen, waar deze oefeningen plaatsvonden en in welke setting, door wie deze werden beoefend, of er sprake was van een publiek en uiteraard in hoeverre deze oefeningen tot de categorie 'sport' behoren.

Boksen

Een van de meest voorkomende afgebeelde vormen van lichaamsoefeningen lijkt op de sport die wij tegenwoordig boksen noemen. In de belangrijkste culturele centra van de Laat-Minoïsche beschaving was de vuistkamp erg populair.³⁶ In 1901 was het Sir Arthur Evans die als eerste een exemplaar had gevonden: een vaas met bokkers erin gegraveerd. De best overgeleverde bron bij uitstek werd gevonden in 1970 op de Akrotiri in Santorini door de Griekse archeoloog Spyridon Nikolaou Marinatos. Hij ontdekte namelijk een fresco waar het boksen werd ondernomen door twee jonge kinderen. Dit fresco staat nu beter bekend onder de naam *Boxing Princes* en is, zoals in de figurenlijst (figuur 4) te zien is, erg goed bewaard gebleven. Deze uitstekende staat van preservatie komt door de uitbarsting van de vulkaan op het eiland Thera zelf.³⁷

In totaal zijn er uit het Egeïsch Bronzen tijdperk 23 afbeeldingen gevonden van bokkers.³⁸ Van deze 23 afbeeldingen zijn er zestien gegraveerd op vazen, drie beschilderd op fresco's, één gegraveerd op een zegel van klei, één gegraveerd op een stuk ivoor en de laatste

³⁵ Reynold Higgins, *The Archaeology of Minoan Crete* (Londen, 1973), 15.

³⁶ Coulomb, "Les boxeurs s", 27; Wolfgang Decker, *Sport in der griechische Antike. Vom minoischen Wettkampf bis zu den Olympischen Spielen* (München, 1995), 17.

³⁷ Denys Page, *The Santorini Volcano and the Desolation of Minoan Crete* (Londen, 1970), 3.

³⁸ Coulomb, "Les boxeurs", 27-29.

twee zijn afgebeeld op een bas-reliëf.³⁹ Op het fresco uit Santorini dragen de jongens alleen riemen en aan hun rechtervuisten handschoenen. Toch is te zien dat zij opmerkelijk genoeg ook met hun linkerhanden gericht op het hoofd van de tegenstander slaan. De boksdiscipline staat ook erg goed afgebeeld op de befaamde rhyton, ofwel drinkbeker, gevonden in een villa te Hagia Triada. Deze rhyton die in de academische wereld de naam “*Boxer rhyton*” (figuur 5 in de appendix) draagt bestaat uit vier lagen met afbeeldingen van vuistkampen op de eerste, tweede en vierde laag. Op de eerste band worden de pugilisten afgebeeld met beschermende kledingstukken, waar vervolgens op de laatste band de bokscers worden afgebeeld zonder beschermende kleding. Hieruit kan het volgende worden afgeleid: het boksen kende nog geen vaste regels aan het einde van de bronstijd. Wanneer geen vaste regels zijn verbonden aan een lichaams oefening zou de vorm eerder onder de noemer ‘spel’ vallen dan ‘sport’.

Toch is er in zekere zin sprake van competitie wanneer we spreken over boksen. Het doel is om de tegenstander onderuit te halen, letterlijk de ander te overwinnen. Wanneer er op deze manier wordt gekeken naar de lichaams oefening is deze eerder bij ‘sport’ te plaatsen dan bij ‘spel’. Ook de setting van de oefening is belangrijk. Op de bovenste laag van de rhyton staan de bokscers naast een pilaar wat aangeeft dat het afgebeelde gevecht plaats heeft gevonden in een paleis.⁴⁰ Hier in het paleis was ruimte voor veel toeschouwers. Dit geeft aan dat het gevecht ook een spektakel was.

Sprinten

In het jaar 2000 werd een gouden ring uit het Neopalatial tijdperk gevonden in Syme, op Kreta. Deze gouden ring toont drie figuren zoals te zien is op figuur 6 in de appendix. De twee buitenste figuren leggen hun aandacht op de man in het midden van de ring. De bewegingen van de middelste persoon zijn die van een sprinter die de laatste fase van de sprint heeft bereikt.⁴¹ Tot het jaar 2000 is de representatie van een sprinter uniek in de Minoïsche iconografie, waardoor er nog niet veel onderzoek is gedaan naar dit onderwerp.⁴²

Ook is er onderzoek gedaan naar de twee buitenste personen. Aan de rechterkant van de ring is een man te zien met een rok tot kniehoogte, een gewaad dat werd gedragen door

³⁹ Voor meer afzonderlijke informatie over deze afbeeldingen, zie: Spyridon Marinatos, *Excavations at Thera IV* (1971), p. 47-49, Bernd Kaiser, *Untersuchungen zum Minoischen Relief* (1976), en de *British School at Athens* series 7 tot en met 9 van Arthur Evans (respectievelijk 7:1900-1901, 8:1901-1902 en 9:1902-1903).

⁴⁰ Wolfgang Decker, “Sport in Minoan Crete and in the Mycenaean World”, in: *Nikephoros. Journal of Sports and Culture in Antiquity. Special Issue 2012. Youth – Sports – Olympic Games* (Hildesheim, 2012), 45.

⁴¹ Decker, “Sport in Minoan Crete”, 45.

⁴² A. Lebessi, P. Muhly, G. Papasavvas, *The Runner’s Ring, a Minoan Athlete’s Dedication at the Syme Sanctuary, Crete* (Mainz am Rhein, 2005), 1.

deelnemers van een offerceremonie.⁴³ Aan de linkerkant staat een vrouw met een langer gewaad. De pose van de vrouw in combinatie met de gedetailleerde afbeelding van het gewaad zorgt ervoor dat deze vrouw door meerdere wetenschappers gezien wordt als een priesteres, niet een goddelijk wezen.⁴⁴ Ook het voorwerp boven het hoofd van de sprinter kan geïnterpreteerd worden op een religieuze manier. Dit voorwerp wordt door sommige wetenschappers namelijk een komeet geduid, een religieus teken voor goed geluk voor de sprinter. Om dit argument te versterken bestaat er in zeker zin consensus dat zowel de afgebeelde sprinter als de man rechts op de ring dezelfde persoon zijn. De maker van de ring zou namelijk twee verschillende momenten van het leven van de sprinter hebben afgebeeld om zo de nadruk te leggen op de verbinding tussen de atletische oefening en het offeren.⁴⁵

Een laatste onderdeel van de ring zou de hypothese dat het sprinten een religieuze connotatie kende kunnen bevestigen. Het object wat tussen de twee mannen in zweeft is op twee manieren te interpreteren: het object is een slang, het symbool van de “Snake Goddess” of the “Mother Goddess”⁴⁶ (figuur 7 in de figurenlijst), of het afgebeelde object is wat Sir Arthur Evans een “horn of consecration” (figuur 8 uit de appendix) noemde, een object kenmerkend voor Minoïsch Kreta. Deze vormen van lichaamsoefeningen vallen zeer zeker niet onder de noemer sport. Dit komt door de religieuze connotatie van de oefening in kwestie. Daarnaast rent de afgebeelde sprinter alleen, er is geen tegenstander te zien.

Stierspelen

De meeste van alle ‘sportafbeeldingen’ uit het Laat-Minoïsche tijdperk komen uit de categorie van stierspelen. De stierspelen zijn afgebeeld op muurschilderingen, *rhyta* (meervoud van *rhyton*), gouden ringen, terracottabeelden, vazen en zegels. Kortom de stier was in het Laat-Minoïsch tijdperk overal.⁴⁷ Stierspelen kenden vele vormen en varianten maar deze zijn uiteindelijk te herleiden tot twee hoofdvormen, namelijk die van het stierworstelen en het stierspringen. Het grote verschil tussen deze twee hoofdvormen is dat het bij stierworstelen gaat om het neerhalen van de stier naar de grond, ofwel het overwinnen van de stier en het bij stierspringen gaat om de stier op acrobatische manieren te ontwijken. Het is vooral de laatste categorie waar de meeste afbeeldingen van zijn overgeleverd.

⁴³ Decker, “Sport in Minoan Crete”, 46. Decker verwijst hier naar een verwijzing uit Lebessi, *The Runner’s Ring*. Deze verwijzing is: E. Sapouna-Sakellarakis, *Μινωικόν ζώμα* (Athene, 1971), 122-123.

⁴⁴ Lebessi, *Runner’s Ring*, 20.

⁴⁵ Lebessi, *Runner’s Ring*, 14 & 17.

⁴⁶ De Minoïsche godin die “Mother Goddess” bestaat onder meerdere namen bekend. Zo staat zij ook bekend onder de namen “Vegetation Goddess”, “Queen of the Labyrinth”, “Great Mother” en “Snake Goddess”. In de rest van dit onderzoek zal ik of de naam “Mother Goddess” of “Nature Goddess” blijven gebruiken.

⁴⁷ Jeremy McInerney, “Bulls and Bull-leaping in the Minoan World”, *Expedition Magazine* 53:3 (2011), 7.

Het stierworstelen (figuur 9 in de appendix) werd uitsluitend door mannen ondernomen.⁴⁸ Bij stierworstelen was het de taak van de deelnemer om de stier uit te putten, al dan niet door deze te verwonden, om daarna de nek van de stier vast te pakken en deze naar de grond te werken. Lukte dat, dan verliet de deelnemer de plek van het worstelen en werd de stier geofferd aan de Minoïsche godin.⁴⁹ In vergelijking met de hoeveelheid afbeeldingen van het stierspringen zijn er niet veel afbeeldingen van het stierworstelen overgeleverd.

Zoals eerder gezegd vond het stierspringen veel meer plaats in het Egeïsch zeegebied in de Laat-Minoïsche beschaving dan het stierworstelen. Het meeste bekende afgebeelde voorbeeld van stierspringen is het Toreador Fresco (figuur 10 in de figurenlijst). Het stierspringen was een lichaamsoefeningvorm waarbij stierspringers aan de hand van acrobatiek hun tegenstander, de stier, op sierlijke wijze probeerden te ontwijken. Er is veel debat geweest over hoe de acrobaten daadwerkelijk over de stier heen sprongen, maar voor dit onderzoek is dat niet van belang.⁵⁰ Wel van belang was de functie van deze vorm van stierspelen. Over de functie van Laat-Minoïsche stierspelen is nog geen consensus bereikt, maar er is wel veel geschreven over de mogelijke religieuze connotatie die de stierspelen droegen.

Wetenschappers, waaronder Martin Nilsson⁵¹ en Helen Benigni⁵², suggereren dat de stierspelen veelal plaatsvonden in de noordoostelijke hoek net buiten het paleis van Knossos (zie figuur 11 in de appendix voor een plattegrond van het paleis). In deze hoek stonden olijfbomen die tezamen werden beschouwd als een heiligdom.⁵³ Na de stierspelen werd het overwonnen rund geofferd aan de “Nature Goddess”. De schedel van het overwonnen rund werd dan gespijkerd aan een van deze heilige bomen, waarna het bloed van het rund terug de aarde in sijpelde. Dit ritueel staat symbool voor de levenscyclus; door het teruggieten van het bloed van de stier aan de voet van de olijfbomen werd er gezorgd voor wedergeboorte. Zo

⁴⁸ Thomas Scanlon, “Women, Bull Sports, Cults and Initiation in Minoan Crete”, *Nikephoros* 12 (1999), 46 & 49.

⁴⁹ Scanlon, “Women, Bull Sports”, 49, 50 & 52; zie ook Martin Nilsson, *The Minoan-Mycenaean Religion and its Survival in Greek Religion* (New York, 1949), 232.

⁵⁰ Voor het debat zie op deze volgorde: Arthur Evans, *Palace of Minos* (Londen, 1921-1935), John Younger, “Bronze Age Representations of Aegean Bull-Games, III”, in R. Laffineur and W. Niemeier (eds.), *POLITEIA: Society and State in the Aegean Bronze Age* (Liège, 1995), 510-511 en Eleanor Loughlin, “Grasping the Bull by the Horns: Minoan Bull Sports,” in S. Bell en G. Davies (red.), *Games and Festivals in Classical Antiquity* (Oxford, 2004) 1-8.

⁵¹ Martin Nilsson, *The Minoan-Mycenaean Religion and its Survival in Greek Religion* (New York, 1949), 232. Martin P. Nilsson was een Zweeds filoloog en geleerde op het gebied van Griekse, Hellenistische en Romeinse religieuze systemen.

⁵² Helen Benigni, *The Goddess and the Bull: A Study in Minoan-Mycenaean Mythology* (Maryland, 2007), 41. Helen Benigni is professor of English and Mythology of Ancient Cultures aan het Davis & Elkins College in West-Virginia.

⁵³ Nilsson, *Minoan-Mycenaean Religion*, 232.

werd wat van de aarde kwam ook weer teruggegeven.

Over de locatie van de stierspelen bestaat ook nog debat. Waar Nilsson en Benigni de arena van de stierspelen situeren in de noordoostelijke hoek van het paleis op Knossos situeren andere wetenschappers zoals John Younger⁵⁴, Jeremy McNerney⁵⁵ en Diamantis Panagiotopoulos⁵⁶ deze op de binnenplaats van het paleis naast de troonzaal. Hier zou veel plaats zijn geweest voor publiek, in tegenstelling tot de zojuist genoemde heilige boomgaard. Een van de overgeleverde bronnen, namelijk een fresco die onder academici bekend staat als de “Grandstand Fresco” (figuur 12 in de figurenlijst) versterkt deze hypothese. De muurschildering vertoont toeschouwers tijdens een van de stierspelen, waar hofdames deel van uit maken.⁵⁷ Sommige geleerden verklaren dat de stierspelen voor aan het hof geen religieuze connotatie hadden maar juist een seculiere. Tijdens zulke stierspelen was het namelijk voor mensen aan het hof, waaronder ook de hofdames, mogelijk om op de voorgrond te verschijnen.

‘Waar dienden de stierspelen voor?’ is een tot nu toe nog onbeantwoorde vraag hoewel er al jaren debat over is. De stierspelen waren een strijd tussen de wildheid van de stier en de menselijke neiging om meester te zijn over de natuur.⁵⁸ De stierspelen werden hoogstwaarschijnlijk gehouden op plaatsen waar veel publiek de tentoonstelling kon aanschouwen.⁵⁹ Daarnaast is het zo goed als zeker dat de stieren uit de spelen na de spelen voor religieuze doeleinden gebruikt werden. Vertonen de beelden ons cultische en religieuze ceremonies ter ere van de Minoïsche godin of waren de spelen enkel ter vermaak van het aristocratisch publiek? Meerdere factoren wijzen erop dat deze stierspelen niets weg hebben van ‘sport’. Toch zijn er tekenen die het tegendeel zouden kunnen bewijzen.

De vorig genoemde binnenplaats van het paleis van Knossos was volgens meerdere intellectuelen dé plaats voor de stierspelen. Deze specifieke binnenplaats zou kunnen wijzen op een standaardisatie van de lichaamsoefeningen van de stierspelen. Het binnenplein van het paleis van Knossos bedraagt namelijk precies dezelfde afmetingen als dat van de paleizen te Phaistos en te Malia, namelijk 27 x 54 meter.⁶⁰ Dit zou betekenen dat de binnenpleinen bewust op een standaardwijze gecreëerd zouden zijn om zo de stierspelen op dezelfde manier

⁵⁴ Younger, “Bronze Age Representations”, 507-545.

⁵⁵ McNerney, “Bulls and Bull-leaping”, 9.

⁵⁶ D. Panagiotopoulos, “Das minoische Stierspringen Zur Performanz und Darstellung eines altägäischen Rituals”, in: J. Mylonopoulos (red.), *Archäologie und Ritual Auf der Suche nach der rituellen Handlung in den antiken Kulturen Ägyptens und Griechenlands* (Wenen, 2006), 125-138.

⁵⁷ Scanlon, “Women, Bull Sports”, 41-42, 49.

⁵⁸ Scanlon, “Women, Bull Sports”, 56-57.

⁵⁹ Anne Ward, “The Cretan Bull Sports”, *Antiquity* 42 (1968), 118.

⁶⁰ Renson, *Geschiedenis van de sport*, 54.

te kunnen laten verlopen. De acrobaten zouden dan door heel Laat-Minoïsch Kreta met elkaar kunnen ‘strijden’ (ἀγών) om te zien wie de beste stierspringer of –worstelaar was. Dit competitieve element zou erop wijzen dat er sprake was van ‘sport’ in Laat-Minoïsch Kreta, maar tot nu toe is er nog niet voldoende bewijs gevonden om deze these te bewijzen.

Wagenrennen

De gehele Minoïsche beschaving wordt vaak geduid als een beschaving die geobsedeerd was met de stier. Dit is niet vreemd, wanneer men kijkt naar het aantal overgeleverde vondsten uit het Egeïsch zeegebied. Toch zijn er naast de vele gevonden afbeeldingen van stierspelen, boksen en sprinten ook afbeeldingen gevonden van een andere vorm van de Minoïsche lichaamscultuur. De hiervoor genoemde vormen van lichaamscultuur zijn ontwikkeld uit de behoeften die Maslow de basisbehoeften noemt of zij zijn afkomstig van invloeden uit Egypte of het Midden-Oosten. Er is echter één vorm in de Minoïsche sportgeschiedenis die een andere invloed kende. De andere vorm die vaak is afgebeeld in de Minoïsche kunst is afkomstig uit de Myceense wereld. De Myceners vielen in de 15e eeuw voor Christus het Egeïsch zeegebied binnen en voor het eerst in de sportgeschiedenis werd toen de wereld geïntroduceerd met wagenrennen.⁶¹ Deze discipline vindt hier zijn beginselen en zou later in de Griekse en Romeinse sportwereld erg belangrijk worden.

De oudste afbeelding van wagenrennen stamt uit de 13^e eeuw voor Christus en staat op een amfoor uit Tiryns, een plaats aan het Egeïsch zeegebied.⁶² De wagenrennen konden op twee verschillende manieren plaatsvinden: in militaire en non-militaire context.⁶³ Het bekendste voorbeeld van een afbeelding van wagenrennen in non-militaire context is gevonden op een sarcofaag van klei uit Tanagra (zie figuur 13 in figurenlijst). Op het onderste gedeelte van deze sarcofaag (*larnax*) zijn aan de uiteinden twee wagens te zien. Beiden zijn gericht naar het midden waar twee mannen met zwaarden aan het vechten zijn. De bovenste rij bevat dertien rouwende vrouwen; dit wijst erop dat deze afgebeelde vorm van sport onderdeel is van lijkspelen. Op de achterkant van de *larnax* staan ook nog twee activiteiten van lijkspelen. Op de bovenste rij van de andere kant worden twee geiten geofferd en op de onderste rij staan groepen acrobaten afgebeeld die over stieren heen vliegen. Zowel de jammerende vrouwen, het wagenrennen, het zwaardvechten en het offeren van de geiten wijzen ons tezamen op de vroege versie van de welbekende lijkspelen uit Homeros’ *Ilias*. Het

⁶¹ Decker, “Sport in Minoan Crete”, 47-48.

⁶² David Levinson, Karen Christensen, *Encyclopedia of World Sport: From Ancient Times to the Present* (New York, 1996), 75.

⁶³ Decker, “Sport in Minoan Crete”, 48-49.

frappante op deze *larnax* is de aanwezigheid van de stierspelen. Wanneer men kijkt naar het programma van de lijkwedstrijden (*agon*) vallen deze erbuiten. Toch dient er meer aandacht gelegd te worden op de andere drie delen van de *larnax*.

Afbeeldingen van wagenrennen, waaronder de sarcofaag uit Tanagra, en zwaardvechten laten zien dat er al sprake was van lijkspelen in het Egeïsch bronzen tijdperk. Bij deze lijkspelen, zoals beschreven in de *Ilias*, was de agonale geest juist erg aanwezig.⁶⁴ Hoewel er nog niet gesproken kan worden van geïnstitutionaliseerde vormen van sport zien we hier toch de bakermat van wat men vandaag de dag “sport” duidt. Ook wanneer men kijkt naar militaire vormen van wagenrennen is het niet mogelijk om te spreken over sport. Zoals in hoofdstuk 1 beschreven is, vallen militaire vormen van wagenrennen onder het doelbewust, georganiseerd en methodisch aanwenden van allerlei fysieke eigenschappen. De voorbereiding op een eventuele oorlog valt precies onder de noemer lichaamsopvoeding en daarmee niet onder sport.

In dit hoofdstuk zijn de verschillende vormen van lichaamsoefeningen beschreven en uiteengezet waarna is uitgelegd in hoeverre zij vormen van sport waren. Voordat hier een uiteindelijke conclusie uit getrokken kan worden, zal ik eerst kort de Minoïsche lichaamscultuur bespreken aangezien deze in zekere zin van grote invloed was in het bronzen tijdperk in het Egeïsch zeegebied.

Minoïsche lichaamscultuur

Wil men weten in hoeverre ‘sport’ aanwezig was in de Egeïsche Zee in het Laat-Minoïsch tijdperk, dan is het van uiterst belang dat er wordt gekeken naar de algehele lichaamscultuur van dit tijdperk.⁶⁵ In de vorige paragrafen van dit hoofdstuk zijn de verschillende lichaamsoefeningen bondig beschreven. Toch is het ook belangrijk te kijken naar de algemene cultuur van de Laat-Minoïsche beschaving, omdat deze van invloed was op de lichaamscultuur. De algemene cultuur dient dus in acht genomen te worden om zo de hoofdvraag van dit onderzoek te kunnen beantwoorden. In de volgende paragrafen zal er gekeken worden naar de setting van de Minoïsche lichaamsvormen en hoe deze verschillen van latere Archaïsch Griekse vormen.

Het grootste en belangrijkste verschil is in hoofdstuk 2 eerder benoemd: de Griekse beschaving was uniek door de agonale geest. Nergens anders was een samenleving zo

⁶⁴ Friedrich Matz, *Kreta, Mycene, Troje : de Minoïsche en Homerische wereld* (Amsterdam, 1960), 21.

⁶⁵ Voor meer informatie over de algehele cultuur van Minoïsch Kreta zie: Maria Andreadaki-Vlazaki, *From the land of the labyrinth : Minoan Crete, 3000-1100 B.C.* (New York, 2008).

competitief als in Archaïsch Griekenland. Vooral op het gebied van oorlog, waar de grootse roem te behalen was, was de agonale geest sterk aanwezig. Dit is ook het hoofdzakelijke verschil tussen de Minoïsche en de Griekse beschavingen: de Minoïsche beschaving was opmerkelijk onvijandig. Waar oorlog, roem en de competitieve sfeer vaak in de Griekse kunst zijn afgebeeld zijn het festiviteiten die de Laat-Minoïsche fresco's en andere kunstvormen domineren.⁶⁶

De frequentie van afgebeelde festiviteiten vertelt ons het volgende: de festiviteiten speelden een belangrijke rol in de Minoïsche beschaving en waren vaak gewijd aan de Minoïsche godin, de "Mother Goddess". Deze festiviteiten en ook de verschillende spelen en sporten die daarbij hoorden waren dan ook vaak van religieus karakter. Dit gold niet alleen voor de eerdergenoemde stierspelen, vuistkampen en sprintoefeningen, maar ook voor het dansen. Veel gevonden artefacten in het Egeïsch zeegebied uit de Laat-Minoïsch tijdperk vertonen dansende vrouwen. Zij voerden ceremoniële dansen uit in het paleis of in de olijfbomgaard daaromheen.

Een speciale rol in deze ceremonies was weggelegd voor de toeschouwer. Dit is terug te zien in de Minoïsche kunst. De toeschouwers zijn vaak op veel verschillende manieren afgebeeld. Ook zijn zij vaak gedetailleerd vormgegeven en op zo'n manier weggezet dat het lijkt dat zij commentaar geven op de ceremonies.⁶⁷ Ook het aantal toeschouwers dat op sommige afbeeldingen oploopt tot 350 geeft aan dat deze festivals een grote rol speelden in het dagelijks leven van de Minoïsche beschaving. Deze festivalcultuur van de Minoërs veranderde ook de vormen van lichaamsbeoefening. Waar eerst werd gejaagd op wilde stieren om deze te offeren aan de Minoïsche godin werden de runderen later gebruikt voor de stierspelen. Ondanks de religieuze afloop zou het bij de stierspelen gaan om de vertoning van de fysieke vaardigheid, de schoonheid van de beweging en finesse. Dit zou betekenen dat dit onderdeel van het festival niet gezien kan worden als sport wanneer men de hantering aanhoudt dat sport altijd een einddoel zal hebben.

De komst van de Myceners bracht vele veranderingen met zich mee, zo ook voor de Minoïsche beschaving. De overleveringen (en juist het ontbreken van overleveringen zoals wapens en pantsers) van de Minoïsche beschaving vertellen ons dat deze beschaving erg vredelievend was. De algemene lichaamscultuur van de vredelievende Minoërs veranderde met de komst van de Myceners. Zo zien we door Myceense invloeden voor het eerst duidelijke competitieve elementen in de Minoïsche kunst. Mensen begonnen het voor het

⁶⁶ Olivová, *Sports and Games*, 66.

⁶⁷ Fritz Schachermeyr, *Die Minoische Kultur des alten Kreta* (Stuttgart, 1964), 135-139.

eerst in de Minoïsche wereld tegen elkaar op te nemen in wagenrennen en zwaardgevechten.⁶⁸ Voor de sportgeschiedenis zijn dit de eerste afbeeldingen van strijd (*αγων*). Het hoofddoel hierbij was om beter te zijn dan de tegenstander, diegene te overwinnen. Men kan spreken van de opkomst van de agonale geest.

⁶⁸ Decker, “Sport in Minoan Crete”, 49. Het zwaardvechten wordt door Decker vooral toegewezen aan lijkspele.

Conclusie

In het eerste hoofdstuk van dit onderzoek is er gekeken naar de terminologie van het debat over sport in de oudheid, specifiek gericht op de prehistorie. De termen lichaamsoefeningen, lichaamscultuur, spel, sport en ook wedstrijdspelen zijn hier behandeld. De terminologie omtrent sport vormt dan ook de basis van dit onderzoek. Na het tonen van het hedendaagse debat in de terminologie is uitgelegd waarom dit onderzoek focust op de Laat-Minoïsche beschaving ten tijde van het laatste deel van het Egeïsch bronzen tijdperk.

Sport en in hoeverre dit aanwezig was in het Neopalatial tijdperk in het Egeïsch zeegebied is het onderwerp van dit onderzoek. Het tweede hoofdstuk is om deze reden gewijd aan de term sport zelf. Wanneer iets sport is en wanneer het buiten deze noemer valt, zijn vragen die beantwoord zijn in het tweede hoofdstuk. Om dit antwoord te kunnen geven is er in dit hoofdstuk ook aandacht gegeven aan de tegenhanger van sport, namelijk spel. Om een grens te kunnen trekken tussen deze twee termen is er gekeken naar een uniek Archaïsch Grieks voorkomen: de agonale geest. De competitie en de rivaliteit, kenmerkend voor de Griekse samenleving, was in zijn volledigheid afwezig bij de Laat-Minoïsche samenleving. Samen met het eerste hoofdstuk vormt dit tweede hoofdstuk de theoretische basis voor het onderzoek zelf. Deze theoretische basis is toegepast in het derde hoofdstuk waar gekeken is naar de verschillende lichaamsvormen die tijdens het Laat-Minoïsch tijdperk voorkwamen. De overgeleverde bronnen uit het Laat-Minoïsche Egeïsch zeegebied vertellen ons dat vooral de vuistkamp, het stierspel en na de komst van de Myceners ook het wagenrennen populair waren. Het doel van dit onderzoek is om te kijken in hoeverre deze beweeglijke activiteiten te duiden zijn als sport.

De Minoïsche beschaving ten tijde van het Neopalatial tijdperk draaide vooral om het eren van de moedergodin, ofwel de ‘vegetation goddess’. Aan haar waren vele festiviteiten gewijd waar meerdere van de eerdergenoemde activiteiten plaatsvonden. Het stierworstelen, stierspringen, sprinten en ook andere sporten, waaronder dansen, vonden allen plaats tijdens deze festivals. De beweeglijke activiteiten hebben in deze context een sterk religieuze connotatie. Men haalde geen gewin uit deze activiteiten en er werd niet gestreden voor faam, eer of roem. De activiteiten zelf hadden geen einddoel; zij dienden enkel als spektakel voordat er geofferd werd. Ook zijn er geen bronnen bewaard gebleven van vastgelegde regels. Daarnaast speelden rivaliteit en competitie, beiden factoren van sport, in het Laat-Minoïsch tijdperk waarschijnlijk nog geen rol.

Deze lichaamsvormen kunnen niet vallen onder de noemer sport, maar vallen ook niet

onder de noemer spel. Spel, een activiteit en houding waar alle beweeglijkheid vrij is en waar het bewegen alleen gaat om eigen voldoening, past niet bij de eerder beschreven lichaamsvormen. Betekent dit dat sport in zijn geheel afwezig was in het Neopalatial tijdperk? Het antwoord is kort en simpel: nee.

Beter kan gezegd worden dat de verschillende lichaamsactiviteiten van de Laat-Minoïsche beschaving in een grijs gebied vallen, een middenvlak als het ware. Er is namelijk een transitie van ordeloze beweeglijkheid naar competitieve en geïnstitutionaliseerde vormen van sport te constateren. Vooral na de komst van de Myceense beschaving ziet men de opkomst van competitie en strijd. De vuistkampen kregen meer invulling en de introductie van wagenrennen zorgde ervoor dat de spreekwoordelijke wortels van geïnstitutionaliseerde sport zich steeds meer naar het oppervlak begaven.

De Laat-Minoïsche beschaving was vol van beweeglijkheid. Door te kijken naar de verschillende lichaamsoefeningen, de doeleinden en functies daarvan en in welke setting zij plaatsvonden, valt het volgende te concluderen: hoewel de lichaamsactiviteiten erg leken op de moderne vormen van sport die wij kennen, waren geïnstitutionaliseerde vormen van sport nog niet aanwezig in het Laat-Minoïsch tijdperk in het Egeïsch zeegebied.

Bibliografie

- Andreadaki-Vlazaki, M., *From the land of the labyrinth : Minoan Crete, 3000-1100 B.C.* (New York, 2008).
- Benigni, H., *The Goddess and the bull : a study in Minoan-Mycenaean mythology* (Maryland, 2007).
- Bietak, M., N. Marinatos, C. Palivou, A. Brysbaert, *Taureador Scenes in Tell El-Dab'a (Avaris) and Knossos* (Wenen, 2007).
- Bolton, J., *Ancient Crete and Mycenae* (Londen, 1968).
- Burckhardt, J., *Griechische Kulturgeschichte: Gesamtausgabe* (Basel, 1931).
- Cadogan, G., *Palaces of Minoan Crete* (Londen, 1976).
- Christesen, P., D. Kyle, *A Companion to Sport and Spectacle in Greek and Roman Antiquity* (New Jersey, 2013).
- Cline, E., *The Oxford handbook of the Bronze Age Aegean (ca. 3000-1000 BC)* (New York, 2010).
- Coulomb, J., "Les boxeurs minoëns", *Bulletin de correspondance hellénique* 105 (1981), 27-40.
- Dalen, D., B. Bennett, *A World History of Physical Education: Cultural, Philosophical, Comparative* (New Jersey, 1971).
- Davaras, C., *Guide to Cretan Antiquities* (New Jersey, 1976).
- Decker, W., *Sport in der griechische Antike. Vom minoischen Wettkampf bis zu den Olympischen Spielen* (München, 1995).
- Decker, W., "Sport in Minoan Crete and in the Mycenaean World", *Nikephoros Special Issue* 2012 (2012), 41-51.
- Decker, W., A. Guttmann, *Sports and Games of Ancient Egypt* (New Haven, 1992).
- Demakopoulou, K., "Contests in the Bronze Age Aegean. Crete, Thera and Mycenaean Greece", *Mind and body : athletic contests in ancient Greece* (1989), 25-30.

- Drews, R., *The End of the Bronze Age: changes in warfare and the catastrophe ca. 1200 B.C.* (Princeton, 1993).
- Evans, A., *Palace of Minos* (Londen, 1921-1935).
- Gessel, H., H. Pleket, *Sport en maatschappij bij de Grieken* (Culemborg, 1974).
- Graham, J., "The Central Court as the Minoan Bull-Ring", *American Journal of Archaeology* 61:3 (1957), 255-262.
- Groos, K., *Die Spiele der Menschen* (Jena, 1899).
- Guttmann, A., *Sports: The First Five Millennia* (Amherst, 2004).
- Higgins, R., *The Archaeology of Minoan Crete* (Londen, 1973).
- Huizinga, J., *Homo Ludens, proeve eener bepaling van het spelelement der cultuur* (Groningen, 1974).
- Kralik, R. von, "Zur Philosophie des Spiels", *Die Kultur* 15 (Wenen, 1914), 146.
- Kyle, D., *Sport and spectacle in the ancient world* (Malden, 2007).
- Lebessi, A., P. Muhly, G. Papasavvas, *The Runner's Ring, a Minoan Athlete's Dedication at the Syme Sanctuary, Crete* (Mainz am Rhein, 2005).
- Levinson D., K. Christensen, *Encyclopedia of World Sport: From Ancient Times to the present* (New York, 1996).
- Loughlin, E., "Grasping the Bull by the Horns: Minoan Bull Sports," in S. Bell and G. Davies (red.), *Games and Festivals in Classical Antiquity* (Oxford, 2004), 1-8.
- MacGillivray, J., "Labyrinths and Bull-Leapers", *Archaeology* 53:6 (2000), 53-55.
- Matz, F., *Kreta, Mycene, Troje : de Minoïsche en Homerische wereld* (Amsterdam, 1960).
- McInerney, J., "Bulls and Bull-leaping in the Minoan World", *Expedition Magazine* 53:3 (2011).
- Nilsson, M., *The Minoan-Mycenaean Religion and its Survival in Greek Religion* (New York, 1949).
- Olivová, V., *Sports and games in the ancient world* (New York, 1984).

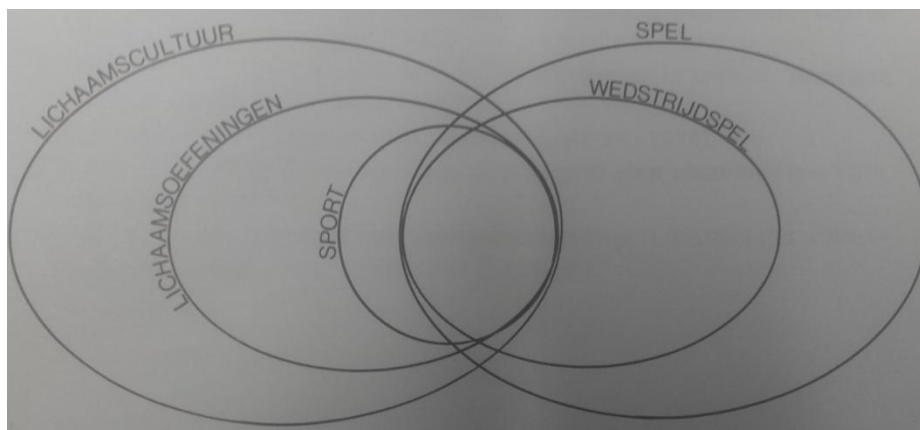
- Page, D., *The Santorini Volcano and the Desolation of Minoan Crete* (Londen, 1970).
- Panagiotopoulos, D., “Das minoische Stierspringen Zur Performanz und Darstellung eines altägäischen Rituals”, in: J. Mylonopoulos (ed.), *Archäologie und Ritual Auf der Suche nach der rituellen Handlung in den antiken Kulturen Ägyptens und Griechenlands* (Wenen, 2006), 125-138.
- Petermandl, W., C. Ulf, “Youth - Sport - Olympic Games”, *Nikephoros Special Issue 2012* (2012).
- Rehak, P., “The Use and Destruction of Minoan Stone Bull’s Head Rhyta”, in: R. Laffineur and W.-D. Niemeier (red.), *POLITEIA: Society and State in the Aegean Bronze Age* (Luik, 1995), 435-460.
- Renson, R., *Geschiedenis van de sport in de oudheid* (Leuven, 1983).
- Rutter, J., “Sport in the Aegean Bronze Age”, in: P. Christesen, en D. Kyle (red.), *A Companion to Sport and Spectacle in Greek and Roman Antiquity* (New Jersey, 2013), 36-52.
- Schachermeyr, F., *Die minoische Kultur des alten Kreta* (Stuttgart, 1964).
- Shaw, M., “New Light on the Labyrinth Fresco from the Palace at Knossos”, *The Annual of the British School at Athens* 107 (2012), 143-159.
- Scanlon, T., “Women, Bull Sports, Cults and Initiation in Minoan Crete”, *Nikephoros* 12 (1999), 33-70.
- Ueberhorst, H., *Geschichte des Leibesübungen* (Berlijn, 1972).
- Ward, A., “The Cretan Bull Sports”, *Antiquity* 42 (1968), 117-122.
- Younger, J., ‘Bronze Age Representations of Aegean Bull-Games, III’ ,in R. Laffineur and W. Niemeier (red.), *POLITEIA: Society and State in the Aegean Bronze Age* (Luik, 1995) 507-545.
- Zondervan, H., *Het spel bij dieren, kinderen en volwassen mensen* (Amsterdam, 1928).

Bronnenlijst

Homeros, *Ilias*, 11.783-784

Appendix - Figurenlijst

Figuur 1 – Schematisch model sportterminologie

Figuur 2 – Tijdschema Minoïsche beschaving

Absolute chronologie

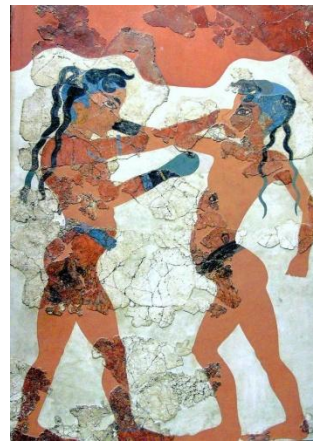
Relatieve chronologie

3100-3000 v.Chr.	Vroeg-Minoïsch IA
2900-2650 v.Chr.	VMIB
2650-2450 v.Chr.	VMIIA
2450-2200 v.Chr.	VMIIB
2200-2050 v.Chr.	VMIII
2050-1925 v.Chr.	Midden-Minoïsch IA
1925-1850 v.Chr.	MMIB
1850-1700 v.Chr.	MMII
1700-1675 v.Chr.	MMIII
1675-1600 v.Chr.	Laat-Minoïsch IA
1600-1460 v.Chr.	LMIB
1460-1410 v.Chr.	LMII
1410-1370 v.Chr.	LMIIIA1
1370-1315 v.Chr.	LMIIIA2
1315-1190 v.Chr.	LMIIB
1190-1050 v.Chr.	LMIIIC

Figuur 3 – Behoeftepiramide van Maslow

Figuur 4 – Boxing Princes

Figuur 5 – Bokser rhyton

Figuur 6 – Sprinters ring uit Syme

*Figuur 7 – Moedergodin
Slanggodin, Vegetatiegodin*

Figuur 8 – Horn of Consecration

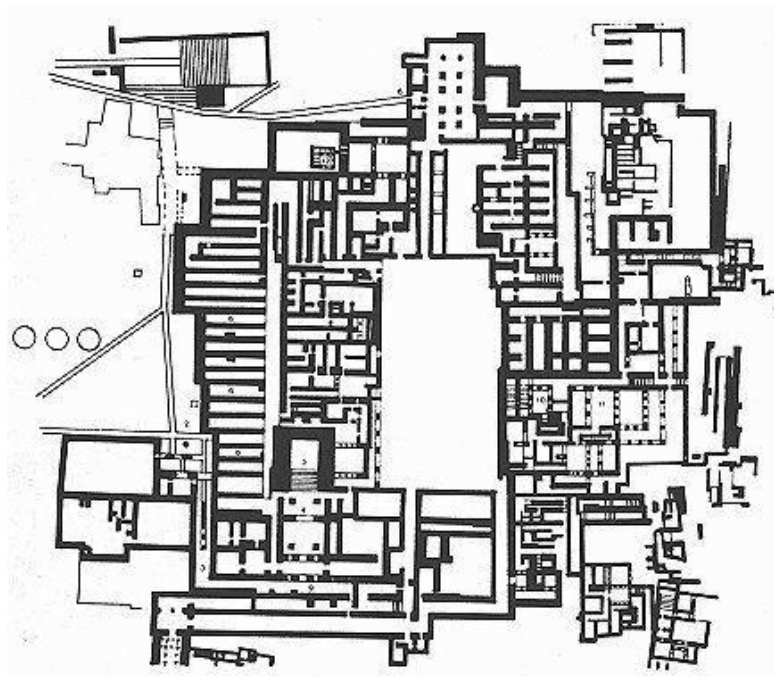
Figuur 9 – Tekening naar zegel van stierworstelen

Figuur 10 – Toreador fresco

Figuur 11 –Plattegrond van het paleis te Knossos

Figuur 12 – Grandstand fresco

Figuur 13 - Larnax uit Tanagra

